

**Εθνικό Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Ν.Ο.Π.Ε.
Τμήμα Νομικής
Πανεπιστημιακό έτος 2005-2006**

Μάθημα

Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα

Θέμα

Η τριτενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων

Διδάσκων Καθηγητής

Κος ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια φοιτήτριας

Αναστασία Βιτσαρά

A.M. 1340200400043

Αθήνα, Μάιος 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	3
Εισαγωγή.....	4
Η διεθνής προσέγγιση της θεωρίας της ‘τριτενέργειας’.	5
Φιλελεύθερη ατομικιστική έννομη τάξη και τριτενέργεια.....	9
Μετάβαση στον προστατευτικό νομοθετικό παρεμβατισμό.....	14
Οι θεωρίες της τριτενέργειας.....	20
Ε.Σ.Δ.Α. και τριτενέργεια.....	23
Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα.....	25
Νομολογία.....	37

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θεωρία της ‘τριτενέργειας’ έχει τις ρίζες της στη Γερμανία και εξαπλώθηκε γρήγορα και στις λοιπές χώρες. Αρχικά στη φιλελεύθερη έννομη τάξη, τα θεμελιώδη δικαιώματα ήταν ατομικιστικά, δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί η εφαρμογή τους στις διαπροσωπικές σχέσεις και επικρατούσε διαχωρισμός κράτους –κοινωνίας. Με το πέρασμα του δεύτερου αιώνα ανθίζει ο προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και ο μονισμός διαδέχεται το δυϊσμό. Τα θεμελιώδη δικαιώματα εφαρμόζονται κατά κόρον στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Έντονη αντιπαράθεση εμφανίζεται, ωστόσο, στο αν εφαρμόζονται άμεσα ή έμμεσα (μέσω γενικών ρητρών). Στην ελληνική έννομη τάξη οι κανόνες της ΕΣΔΑ και του κοινοτικού δικαίου όπως επίσης και τα συνταγματικά δικαιώματα όπως αυτά των άρθρων 2, 4, 12, 21, 23, 24Σ ‘τριτενεργούν’.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άτομο ήταν πάντα εκτεθειμένο στις ισχυρές δυνάμεις της κρατικής αλλά και της ιδιωτικής εξουσίας. Με τους αγώνες που πραγματοποιήθηκαν πριν δύο αιώνες επιτεύχθηκε ο περιορισμός της πρώτης όχι όμως και της δεύτερης που αφέθηκε ανεξέλεγκτη. Ο ρόλος, λοιπόν, της ‘τριτενέργειας’ είναι η οριοθέτηση των ιδιωτών στις μεταξύ τους σχέσεις, ο εξανθρωπισμός του δικαίου. Η ‘τριτενέργεια’ ωστόσο σε μια μονιστική έννομη τάξη, όπως είναι οι σύγχρονες, δεν υφίσταται ως πρόβλημα αφού δεν υπάρχει τρίτος – κράτος και κοινωνία έχουν γίνει αδιάσπαστη ενότητα.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ‘ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑΣ’

Όντας όρος αδόκιμος η ‘τριτενέργεια’ θα ήταν ορθό ν’ αντικατασταθεί από τον όρο διαπροσωπική ενέργεια που κρίνεται ευστοχότερος ιδίως σε μια μονιστική έννομη τάξη όπως η δική μας. Ο όρος ‘τριτενέργεια’ προέρχεται από τη Γερμανία ενώ σε άλλες χώρες, όπως στη Γαλλία και την Αγγλία δε χρησιμοποιείται. Η διαφορά αυτή της ορολογίας οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του θέματος από τις επιστήμες των χωρών αυτών. Η θεωρία της ‘τριτενέργεια’, λοιπόν, έχει τις ρίζες της στη Γερμανία. Θεωρητικοί του δικαίου όπως ο Sinzheimer, ο Waldeckert, ο Coing, ο Nipperday υποστήριξαν την ιδέα της απολυτοποίησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ιδίως μετά το Β’ Παγκόσμιο το έδαφος ήταν πρόσφορο λόγω του ‘λιμπεραλιστικού’ κλίματος και της έντονης διάθεσης για δημοκρατία. Η ανάγκη για δημοκρατικοποίηση εμφανίστηκε πιο έντονη στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου και ιδίως του εργατικού. Άλλωστε, στη θεωρία επικρατούσε το δόγμα του δυαδισμού δηλαδή

του διαχωρισμού κράτους-κοινωνίας κάτι που βοήθησε στην άνθηση της θεωρίας της τριτενέργειας. Αναπτύχθηκε, λοιπόν, η διχογνωμία μεταξύ άμεσης (με κύριο εκφραστή το Nipperday) και έμμεσης (με κύριο εκφραστή το Durig) τριτενέργειας. Την θεωρία της άμεσης τριτενέργειας ενστερνίστηκε μόνο το γερμανικό Ομοσπονδιακό Εργατικό Δικαστήριο και το Ακυρωτικό σε μερικές αποφάσεις καθώς και λίγοι θεωρητικοί του δικαίου. Αντίθετα η κρατούσα άποψη επικαλούμενη την ιδιωτική αυτονομία, υποστηρίζει την έμμεση τριτενέργεια [τη δέχεται κυρίως το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο]. Η θεωρία της τριτενέργειας εξαπλώθηκε σε όλη τη Γερμανία και σε μικρό χρονικό διάστημα διαδόθηκε σε όλες τις χώρες, ανάμεσά τους κι η Ελλάδα. Στη Γαλλία, δεν απασχόλησε το ζήτημα της ‘τριτενέργειας’ εφόσον οι ιδιώτες δεν ήταν δυνατό να θεωρηθούν τρίτοι: κράτος και κοινωνία ήταν αδιάσπαστη ενότητα. Ωστόσο, οι Γάλλοι νομικοί πολύ πριν την ανάπτυξη της θεωρίας της ‘τριτενέργειας’ από τους Γερμανούς, είχαν ασχοληθεί με την περιφρούρηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από ιδιωτικές δυνάμεις κι όχι μόνο απ’ τους φορείς της εξουσίας. Είχε ήδη γίνει

αποδοχή της επέκτασης των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Στην αυστριακή επιστήμη, επίσης, δε δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο θέμα ‘τριτενέργεια’ καθώς οι αντιλήψεις για ανωτερότητα του συντάγματος και ενότητα της έννομης τάξης κατέστησαν την ‘τριτενέργεια’ περιττή. Στην Ιταλία, το άρθρο 2 του συντάγματος του 1948 «...τα απαραβίαστα δικαιώματα του ανθρώπου, τόσο σαν άτομο, όσο και σαν μέλος των κοινωνικών ενώσεων,...» επιβάλλει την εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Ωστόσο, το θέμα της ‘τριτενέργειας’ δεν απασχόλησε ούτε την ιταλική επιστήμη. Επιπρόσθετα, δεν απασχόλησε ούτε την ελβετική, όπου επικράτησε μία αντίφαση μεταξύ θεωρίας και νομολογίας. Η πρώτη υποστήριζε ελευθερία ανταγωνισμού και εμπορίου βασιζόμενη στο άρθρο 31 του ομοσπονδιακού συντάγματος. Η δεύτερη υποστήριζε μία θεσμική προσαρμογή της ελευθερίας αυτής. Τέλος, στις αγγλοσαξονικές χώρες, παρ’ όλο που ο νομικός χώρος δεν ενδιαφέρθηκε για το θέμα της ‘τριτενέργειας’, επικράτησε η άποψη ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα δεσμεύουν και την ιδιωτική εξουσία. Κυρίως αυτά που

πηγάζουν απ' την απαγόρευση της δουλείας και των θρησκευτικών, φυλετικών διακρίσεων. Στην Ελλάδα ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων έκανε γόνιμο το έδαφος για την αποδοχή της θεωρίας της 'τριτενέργειας'. Τα ατομικά δικαιώματα έγιναν πιο κοινωνικά, ικανά να προστατέψουν και από απειλές προερχόμενες απ' τον ιδιωτικό χώρο και αυτό έκανε την ελληνική επιστήμη δεκτική και ανοιχτή στην 'τριτενέργεια'. Άλλωστε, είχε ήδη ριζωθεί η αντίληψη της ιεραρχικής ανωτερότητας του Συντάγματος απέναντι στους κοινούς νόμους και δεν ήταν δύσκολο να 'περάσουν' τα συνταγματικά δικαιώματα και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Με το Σύνταγμα του 1975 ήταν κατοχυρωμένα δικαιώματα που από τη διατύπωσή τους ανέπτυσαν άμεση τριτενέργεια κι άλλα που την απέρριπταν. Για τα υπόλοιπα δεν υπήρχε ιδιαίτερη ρύθμιση μέχρι την αναθεώρηση του 2001. Η σπουδαιότερη αλλαγή που επέφερε αυτή η αναθεώρηση ήταν η κατοχύρωση διαπροσωπική εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων με την προσθήκη του εδαφίου γ' στο άρθρο 25 παρ.1."Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες

προσιδιάζουν." Παρ' όλο στον ελληνικό νομικό χώρο δεν έγινε βαθύτερη επεξεργασία της 'τριτενέργειας' όπως στη Γερμανία, καλλιεργήθηκε μια διαφωνία σχετικά με το αν κατοχυρώνεται άμεση ή έμμεση 'τριτενέργεια'.

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ- ΑΤΟΜΙΚΙΣΤΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑ

Το πρόβλημα της 'τριτενέργειας' αποτέλεσε λοιπόν, κοινό τόπο των νομικών επιστημών διεθνώς. Αρχικά, επικρατούσε η αντίληψη ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα δεσμεύουν τόσο την κρατική όσο και την ιδιωτική εξουσία, ιδέα που έχει τις ρίζες της στο φυσικό δίκαιο. Αργότερα, όμως, τα αμυντικά δικαιώματα θεωρήθηκε ότι στρέφονται μόνο κατά του κράτους. Αυτό το σχήμα διαμορφώθηκε κάτω από την πίεση των ιστορικο-κοινωνικών εξελίξεων (αγώνας των φεουδαρχών κατά του μονάρχη και αργότερα της αστικής τάξης έναντι των φεουδαρχών και του μονάρχη). Πριν από δύο αιώνες την εποχή της γαλλικής επανάστασης στη σύγκρουση της κατέχουσας μεγάλης οικονομικής δύναμης αστικής τάξης

με τη διαρκώς παρακμάζουσα τάξη των ευγενών και του κλήρου, νικήτρια στέφθηκε η πρώτη. Πραγματοποιήθηκε έτσι μετάβαση από το απολυταρχικό κράτος του παρεμβατισμού και της αυθαιρεσίας σε φιλελεύθερη έννομη τάξη. Στα πλαίσια αυτής της απολυταρχίας μοναδική απειλή του ανθρώπου ήταν το κράτος γι' αυτό στο νέο δικαϊκό οικοδόμημα κατοχυρώθηκε ως κατάκτηση το κράτος αποχής. Έτσι, τα θεμελιώδη δικαιώματα εφαρμόζονται ως προς το αμυντικό και όχι το διεκδικητικό τους περιεχόμενο έναντι του κράτους. Το κράτος αποχής δεν υποχρεούται να παρεμβαίνει για την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων και στις μεταξύ των ιδιωτών σχέσεις. Με την καλλιέργεια, άλλωστε, της ατομικιστικής αρχής και του πρότυπου του μεμονωμένου ατόμου, εδραιώθηκε η νομική φιλοσοφία της απεριόριστης ατομικής ελευθερίας. «Ατομικισμός και 'τριτενέργεια' δεν συμβιβάζονται.»¹ Στην ατομική έννομη τάξη «Τα δικαιώματα του ενός μπορούν να παραβιάζουν την ανθρώπινη αξία του άλλου. Τα ατομικά

1. Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξεως

δικαιώματα στην κοινωνική διαπροσωπική τους λειτουργία, είναι νομικά όπλα ανταγωνισμού και όχι άμυνας.»¹ Νομικά όπλα στα χέρια των δυνατών που έχουν την ελευθερία να παραβιάζουν τα ατομικά δικαιώματα των ανίσχυρων χωρίς οι τελευταίοι να μπορούν να προστατευθούν αφού τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι δημόσια, δηλαδή στρέφονται μόνο κατά του κράτους. Η κρατική εξουσία δεν έχει προστατευτική υποχρέωση απέναντι στα άτομα, δεν οφείλει να επεμβαίνει όταν γίνεται παραβίαση ατομικών δικαιωμάτων ιδιωτών από άλλους ιδιώτες. Τ' αντίθετο, μάλιστα, έχει χρέος να απέχει. Στο φιλελεύθερο κράτος δικαίου εδραιώνεται η ατέλεια των συνταγματικών δικαιωμάτων απ' τα οποία προκύπτει αρνητική κι όχι θετική αξίωση παράλειψης κι όχι δράσης. Όσον αφορά το δημόσιο δίκαιο, ο κοινός νομοθέτης θεσπίζει νόμους προστατεύοντας τα θεμελιώδη δικαιώματα. Τα τελευταία εκδηλώνονται στις σχέσεις κράτους-πολιτών αφού ενταχθούν στο δημόσιο κοινό δίκαιο. Αντίθετα, όταν ο νομοθέτης θεσπίζει νόμους για το ιδιωτικό δίκαιο δεν

υποχρεούται να εντάξει σ' αυτούς διατάξεις που να κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα στις διαπροσωπικές σχέσεις. Αυτό έγκειται στη διακριτική του ευχέρεια. Τα μεμονωμένα άτομα, λοιπόν, δεν είναι υποχρεωμένα να μην προσβάλουν τις ελευθερίες των άλλων ατόμων σε μία κοινωνία που το ατομικό συμφέρον τίθεται πάνω από το γενικό. Σε μία κοινωνία όπου άτομο ως ιδεώδες μπορεί μόνο με τη δράση του να αποκτήσει αυτάρκεια και αφθονία. Γι' αυτό η δραστηριότητά του αυτή πρέπει να αφεθεί ελεύθερη χωρίς την παραμικρή οριοθέτηση. Το άτομο μπορεί ελεύθερα να θίγει τα ατομικά δικαιώματα άλλων ατόμων προκειμένου να πετύχει τον πλουτισμό του. Ως αποτέλεσμα των ανωτέρω ο δικαστής όσο είναι υποχρεωμένος να εφαρμόζει τα θεμελιώδη δικαιώματα για την προστασία των ιδιωτών απ' το κράτος άλλο τόσο υποχρεωμένος είναι να μην τα εφαρμόσει στις διαπροσωπικές σχέσεις. Γίνεται, σαφώς, έκδηλο ότι στο φιλελεύθερο κράτος δικαίου εξ ορισμού δεν έχει καμιά θέση η τριτενέργεια. Σ' αυτό το δικαιοπολιτικό

οικοδόμημα αντίθετα, πάγια θέση κατείχε η διάκριση του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό. «Η διάκριση του δικαίου σε ιδιωτικό και δημόσιο χρησιμοποιήθηκε για τη θεμελίωση της κυριαρχίας της αστικής τάξεως, πάνω στη μεγάλη μάζα των εργαζομένων, πράγμα το οποίο επέτρεπε τότε η νηπιακή ηλικία ή η ανυπαρξία προστατευτικής κοινής νομοθεσίας και κυρίως του εργατικού δικαίου.»² Το δίκαιο, λοιπόν, χωριζόταν σε δημόσιο και ιδιωτικό, σε δύο ξεχωριστούς κλάδους. Επομένως, τα θεμελιώδη δικαιώματα δεν ήταν δυνατόν να' ναι απόλυτα και να εφαρμόζονται στο σύνολο της έννομης τάξης. Γι' αυτό ζήτημα 'τριτενέργειας' μπορεί να τεθεί μόνο σε δυαδιστική έννομη τάξη. Δηλαδή ζήτημα για το αν τα θεμελιώδη εφαρμοζόμενα στο δημόσιο δίκαιο δικαιώματα 'τριτενεργούν' και στις διαπροσωπικές σχέσεις. 'Τριτενέργεια' είναι η ενέργεια σε τρίτους. Οι ιδιώτες δε θα μπορούσαν να θεωρούνται τρίτοι σε σχέση με το κράτος αν δεν υπήρχε αυτός ο διαχωρισμός ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Στη μονιστική έννομη τάξη, όμως, η τριτενέργεια δεν υπάρχει ως πρόβλημα. Αποτελεί μία «Νομική οφθαλμαπάτη»³ αφού τα ατομικά δικαιώματα εφαρμόζονται σε όλο το

2.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ .οπ.π.

3.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ οπ.π.

δικαιϊκό οικοδόμημα χωρίς να διακρίνεται το ιδιωτικό

δίκαιο.

Κατά την υποκειμενική, λοιπόν, θεωρία τα ατομικά δικαιώματα είχαν μόνο κάθετη κι όχι οριζόντια ενέργεια.

Αυτό συνέβαινε γιατί δεν υπήρχε κάποια ανάγκη να απευθύνονται τα συνταγματικά δικαιώματα και στις ιδιωτικές δυνάμεις. Οι σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών ρυθμίζονταν με κανόνες ιδιωτικού δικαίου και συμβάσεις και η όποια παράβαση επέφερε αστική ή ενδεχομένως ποινική ευθύνη.

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟ, ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΑΡΕΜΒΑΤΙΣΜΟ

Η παραδοσιακή ατομικιστική θεωρία όμως με το πέρασμα δύο αιώνων και τη παρεμβολή των παγκόσμιων

πολέμων άρχισε να παραγκωνίζεται και τη θέση της να καταλαμβάνει η ανθρωπιστική-αντικειμενική θεωρία. Το πέρασμα από τη μια στην άλλη θεωρία ήταν προϊόν μίας ιστορικής πορείας που απαρτίζεται από τρία στάδια :α)το στάδιο της ανυπαρξίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, β)το στάδιο σχετικής τους αναγνώρισης {στρέφονταν μόνο κατά του κράτους}, γ)το στάδιο απόλυτης αναγνώρισής τους {στρέφονται κατά παντός}. Δεν έλειψαν, βέβαια, οι αντιδράσεις της νομικής επιστήμης απέναντι σε αυτή την ‘απόλυτη αναγνώριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων’, στη ‘νεοφερμένη’ δηλαδή θεωρία της τριτενέργειας. Κάτι τέτοιο, ασφαλώς, δικαιολογείται από την παγιωμένη αντίληψη χρόνων που ήθελε τα ατομικά δικαιώματα να στρέφονται μόνο κατά των φορέων της κρατικής εξουσίας. Επικράτησε έτσι ο φόβος ότι η παρεμβολή τους στον ιδιωτικό χώρο, θα έβλαπτε την ιδιωτική αυτονομία. Παρ’ όλα αυτά η μετάβαση χαρακτηρίστηκε από ομαλότητα. Σ’ αυτό συνέβαλε η ριζωμένη αντίληψη ότι οι συνταγματικοί κανόνες υπερέχουν νομικά απ’ τους υπόλοιπους κανόνες δικαίου αλλά και ότι «Ατομικά δικαιώματα και ιδιωτικό δίκαιο δεν είναι δύο εντελώς διαχωρισμένοι δικαιοϊκοί

χώροι.»⁴ Η μερίδα που αμφιβάλλει ακόμη για την ορθότητα της εφαρμογής των ατομικών δικαιωμάτων και στις διαπροσωπικές σχέσεις επιχειρεί να περιορίσει την έκταση αυτής της ‘τριτενέργειας’. Κάνει, επομένως, μια προσπάθεια υποστηρίζοντας ότι τριτενεργούν ορισμένα δικαιώματα. Η προσπάθεια αυτή, ωστόσο, αποβαίνει άκαρπη εφόσον δεν καθίσταται εφικτή η εύρεση κριτηρίων επιλογής των δικαιωμάτων που τριτενεργούν. Άλλοτε πάλι ισχυρίζεται πως η τριτενέργεια είναι έμμεση. Αλλά κι αυτή η προσπάθεια πέφτει στο κενό εφόσον άμεση και έμμεση τριτενέργεια δε διαφέρουν ουσιωδώς ως προς το αποτέλεσμα αφού οι παρεχόμενες λύσεις είναι οι ίδιες. Την εξέλιξη βοήθησε η σταδιακή επέκταση της εφαρμογής των ατομικών δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών και στην κατεύθυνση τόσο του ιδιωτικού όσο του δημοσίου δικαίου προς την ανθρώπινη αξία. Μία αξία που η προστασία της έγινε πρωταρχικό μέλημα κάτω απ’ την πίεση των παγκόσμιων πολέμων και κατάφορων παραβιάσεων των ατομικών δικαιωμάτων από κρατική εξουσία και ισχυρές ιδιωτικές

4. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Μελετες III θεμελιώδη δικαιώματα και κοινωνικό κράτος

δυνάμεις. Τη μεταβολή της έννομης τάξης από φιλελεύθερη σε ανθρωπιστική υπαγόρευσαν λόγοι κοινωνικο-οικονομικοί και πολιτικοί. Όσο η οικονομική ευμάρεια και ο λιμπεραλισμός των κοινωνικών θεσμών γινόταν κτήμα των ανθρώπων τόσο προωθούνταν η επέκταση των συνταγματικών δικαιωμάτων και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Επιπρόσθετα, παρατηρείται μετάβαση από την έμμεση-αριστοκρατική στην άμεση δημοκρατία με την ενίσχυση δύο πολιτικών θεσμών: το δικαίωμα της ψήφου και το δικαίωμα σύστασης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα. Η μετάβαση αυτή ενδυνάμωσε τη σχέση αλληλεξάρτησης κυβερνώντος-κυβερνωμένων και καθιέρωσε ως συνταγματική επιταγή την προστατευτική υποχρέωση του κράτους. Η κρατική εξουσία υποκείμενη στη λαϊκή εντολή έχει πλέον ως χρέος της την περιφρούρηση των ατομικών δικαιωμάτων της λαϊκής τάξης που' ναι εκτεθειμένα στις ιδιωτικές δυνάμεις. Οφείλει να ελέγχει τη συνταγματικότητα των κοινών νόμων ιδιωτικού δικαίου ώστε να πετυχαίνει την ειρηνική συνύπαρξη των ιδιωτών. Το ατομικό συμφέρον, η προσωπική ευμάρεια δεν αποτελούν στόχο μόνο του μεμονωμένου ατόμου αλλά και του κράτους. Απόρροια

αυτής της δημοκρατικοποίησης του κράτους ήταν ο εξανθρωπισμός της έννομης τάξης ο οποίος επιτεύχθηκε με δύο τρόπους. Αφ' ενός την ιδιωτικοποίηση του δημοσίου δικαίου κι αφετέρου τη δημοσιοποίηση του ιδιωτικού. Η πρώτη είναι αποτέλεσμα της επιχειρηματικής δράσης του κράτους κι η δεύτερη του προστατευτικού παρεμβατισμού. Πρόκειται ουσιαστικά για δέσμευση της κρατικής εξουσίας κι όχι της ιδιωτικής. Δεσμεύεται να μεσολαβεί για να προστατεύει νομικά τον έναν ιδιώτη απ' τον άλλο. Η δέσμευση της ιδιωτικής εξουσίας είναι επακόλουθο της προστατευτικής υποχρέωσης του κράτους. Στη σύγχρονη έννομη τάξη ο νομοθέτης είναι υποχρεωμένος να εντάσσει το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων τόσο στο δημόσιο όσο και στο ιδιωτικό κοινό δίκαιο. Και ο δικαστικός δεσμεύεται να εκδίδει αποφάσεις σύμφωνες με τα θεμελιώδη δικαιώματα παρεμβαίνοντας και προστατεύοντας τους ιδιώτες από κάθε προέλευσης κίνδυνο. Δεν υφίσταται πλέον η απειλή της κρατικής εξουσίας. Απειλή που στην ατομική έννομη τάξη ήταν ο λόγος αποκλεισμού των κρατών απ' την κοινωνία. Η κοινωνία ήταν ο χώρος ελεύθερης δράσης

ενώ το κράτος ο χώρος εξαναγκασμού. Με τη νέα τάξη πραγμάτων κοινωνία και κράτος αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, επικρατεί πλέον η μονιστική αρχή. Στη μονιστική αυτή έννομη τάξη οι συνταγματικοί κανόνες υπερέχουν ιεραρχικά από το κοινό δίκαιο κι επομένως οι κανόνες του κοινού δικαίου θα πρέπει να σέβονται και να εγγυώνται τα θεμελιώδη δικαιώματα. Υπάρχει, δηλαδή, υποχρέωση του νομοθέτη να προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα από προσβολές των φορέων τόσο της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής εξουσίας. Ασφαλώς, βέβαια, οι τελευταίοι (ιδιώτες) δεν υποχρεούνται να προστατεύουν τα ατομικά δικαιώματα των άλλων ιδιωτών ή και να εξασφαλίζουν τα μέσα που' ναι απαραίτητα για την ακώλυτη άσκησή τους. Δεσμεύονται μόνο να απέχουν από κάθε προσβολή τους. Το σίγουρο, όμως, είναι ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα από απλές προγραμματικές αρχές έγιναν 'ισχύον δίκαιο'. Από μέσα επίτευξης ατομικού πλουτισμού μετατράπηκαν σε 'προσωπικά' δικαιώματα. Δηλαδή σε δικαιώματα του ανθρώπου να εξουσιάζει τον εαυτό του κι όχι τους άλλους ανθρώπους. Δικαιώματα που συνοδεύονται πάντα με υποχρεώσεις που εξυπηρετούν το γενικό συμφέρον.

«Το δίκαιο αναγνωρίζει επίσης περιπτώσεις εξουσιών, που ασκούνται προς το συμφέρον άλλων ατόμων. Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται, κατά κυριολεξία, όχι για ‘δικαιώματα’, αλλά για ‘αρμοδιότητες’.»⁵

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑΣ

Τα θεμελιώδη δικαιώματα τριτενεργούν στις διαπροσωπικές σχέσεις μέσω ειδικών διατάξεων κοινού δικαίου. Αν , ωστόσο, η αρμόζουσα για μια συγκεκριμένη περίπτωση διάταξη δεν καλύπτει τη συνταγματική προστασία στο βαθμό που θέλησε ο συντακτικός νομοθέτης τότε έρχεται στο προσκήνιο το θέμα άμεσης-έμμεσης τριτενέργειας. Η διχογνωμία αυτή στηρίζεται ουσιαστικά στον τρόπο που θεμελιώνεται νομικά η ισχύς των ατομικών δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Οι υποστηρικτές της άμεσης τριτενέργειας θεωρούν πως τα συνταγματικά δικαιώματα ως αντικειμενικοί κανόνες δικαίου δεσμεύουν τόσο την κρατική εξουσία όσο και τις ενδεχόμενες ισχυρές ιδιωτικές δυνάμεις. Αυτό καθιστά περιττή την

5ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συνταγματικά δικαιώματα γενικό μέρος , σύστημα συνταγματικού δικαίου, τόμος Γ, ημίτομος Ι

διαμεσολάβηση του κοινού δικαίου για την εφαρμογή των συνταγματικών εγγυήσεων. Αντίθετα, οι οπαδοί της έμμεσης τριτενέργειας ισχυρίζονται πως τα θεμελιώδη δικαιώματα ισχύουν μέσω διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου που τις καθιστούν σαφείς και καθορισμένες. Αν τέτοιες διατάξεις δεν υφίστανται, το περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντάσσεται στις γενικές ρήτρες κι αυτές με τη σειρά τους εφαρμόζονται στις σχέσεις μεταξύ των πολιτών. Κάνουμε λόγο βεβαίως, για γενικές ρήτρες όπως τα χρηστά ήθη, η καλή πίστη, η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος, κ.λ.π. που απαντώνται στα άρθρα του Α.Κ. 178, 179, 200, 281, 288, 919. Το όλο θέμα ανάγεται στο αν ο κοινός νομοθέτης υποχρεούται να σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα εξειδικεύοντας το περιεχόμενό τους μέσω του κοινού δικαίου που δημιουργεί. Αν δεν έχει αυτή την υποχρέωση τότε προβάλλει αδήριτη η ανάγκη ενός ‘μέσου’ εφαρμογής συνταγματικών δικαιωμάτων στις ιδιωτικές σχέσεις. Το μέσο αυτό δεν είναι άλλο από τις διατάξεις του κοινού νομοθέτη. «Η ίδια δηλαδή ενέργεια αλλάζει μορφή, αλλάζει ποιότητα. Από μεσολάβηση πολιτικού

χαρακτήρα, μετατρέπεται σε υποχρέωση συνταγματικού δικαίου». ⁶ Ασφαλώς, παρατηρούνται και ομοιότητες μεταξύ των δύο αυτών θεωριών. «Και οι δύο αυτές απόψεις δέχονται αναμφισβήτητα την ‘τριτενέργεια’ πάνω στη βάση και με τα μέσα εφαρμογής και λειτουργίας του ιδιωτικού δικαίου». ⁷ Έχουν δηλαδή αστικολογική αφετηρία, νομική θεμελίωση αλλά και έννομες συνέπειες οι οποίες και είναι η ακυρότητα της δικαιοπραξίας κι ενδεχομένως αποζημίωση. Ενώ όμως στην άμεση τριτενέργεια ο εφαρμοστής του δικαίου δεν έχει περιθώρια ελιγμών και παράβλεψης των ρητών κανόνων, στην έμμεση ο δικαστής έχει αυτή τη δυνατότητα αφού εφαρμόζει τις γενικές ρήτρες στο μέτρο που κρίνει. Ωστόσο, δεν επηρεάζεται ουσιωδώς η εφαρμογή των συνταγματικών εγγυήσεων στις διαπροσωπικές σχέσεις. Η συνεισφορά της διάκρισης στο θέμα της τριτενέργειας είναι περιορισμένη γι’ αυτό τείνει να εγκαταλειφθεί. «Προς την κατεύθυνση της απομακρύνσεως από τη διάκριση αυτή, στρέφεται και η

6.ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ οπ.π.

7ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ οπ.π.

νομολογία του ΓΟΣΔ, το οποίο και δεν έχει πάρει θέση στη ‘σύγκρουση’ των δύο θεωριών». ⁸

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑ

Η ΕΣΔΑ δεσμεύει κράτη κι όχι ιδιώτες και αυτό κατέστησε απρόσφορο το έδαφος για τη μελέτη της πορείας της ‘τριτενέργειας’ στα πλαίσια της. Ωστόσο, παρατηρητέα είναι τα’ ακόλουθα: το πρώτο χρονικό διάστημα της εφαρμογής της ΕΣΔΑ τα θεμελιώδη δικαιώματα δέσμευαν μόνο την κρατική εξουσία κι όχι την ιδιωτική. Αυτό ήταν απόρροια των τραγικών εμπειριών που προκάλεσε ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός. Αργότερα, όμως, όταν η ελευθερία προσαρμόστηκε στα ατομικά δικαιώματα, τα κράτη έγιναν υπόχρεα να επεμβαίνουν κάθε φορά που παραβιάζονταν από ιδιώτες τα δικαιώματα που κατοχύρωνε η Σύμβαση και να προστατεύουν τους θιγόμενους δικαστικά. Γίνεται έτσι δεκτή μια έμμεση τριτενέργεια «Το άρθρο 4 π.χ. απαγορεύει μεταξύ άλλων

8. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, οπ.π.

την ειλωτεία που μπορεί να υπάρχει μεταξύ ιδιωτών. Το κράτος παραβιάζει την απαγόρευση του άρθρου 4, αν επιτρέπει νομικώς τη σύσταση ή διατήρηση σχέσεως ειλωτείας.»⁹ Ως προς τη νομολογία, άξια να σημειωθεί είναι η υπόθεση των σουηδικών συνδικάτων που εκδικάστηκε στο Δικαστήριο του Στρασβούργου που «με την απόφασή του της 6.2.1976, έκρινε υπεύθυνο το σουηδικό κράτος, παρά το γεγονός ότι δεν είχε ενεργήσει *juris imperii* αλλά ως ιδιώτης εργοδότης.»¹⁰

Το Δ.Ε.Κ. εφαρμόζει την τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων και μάλιστα εδώ το έδαφος είναι προσφορότερο αφού το κοινοτικό δίκαιο είναι δεσμευτικό και για τα κράτη και για τους ιδιώτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι το Δ.Ε.Κ. αποφάνθη πως η ισότητα των φύλων στον εργασιακό τομέα είναι δέσμευση των φορέων τόσο της κρατικής όσο και της ιδιωτικής εξουσίας.

9.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ,Συνταγματικό δίκαιο, ατομικά δικαιώματα

10.ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ,οπ.π.

ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΑΡΘΡΟ 2

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΑΣ

Με το Σύνταγμα του 1975/86 η προστασία της ανθρώπινης αξίας αποτέλεσε την καταστατική αρχή της σύγχρονης έννομης τάξης. Στο σύγχρονο ανθρωπιστικό δίκαιο «Το προσωπικό συμφέρον, η ευημερία του ατόμου οφείλει κατά το Σύνταγμα να αποτελεί βασική επιδίωξη του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους.»¹¹ Από το πρότυπο του απομονωμένου ατόμου της παραδοσιακής νομικής θεωρίας πραγματοποιήθηκε πέρασμα στο ιδεώδες του κοινωνικού ανθρώπου. Επήλθε έτσι ενοποίηση δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου κάτω απ' το πρίσμα της αρχής του απαραβιάστου της ανθρώπινης αξίας που θεμελιώνεται στη διάταξη του άρθρου Σύντ.2παρ.1. Από το γράμμα της προκύπτει ότι

απευθύνεται μόνο στο κράτος και του επιβάλλει το σεβασμό της ανθρώπινης αξίας όσο και την προστασία της από την κρατική εξουσία και τις ισχυρές ιδιωτικές δυνάμεις. Στο ερώτημα, λοιπόν, αν οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεσθούν απευθείας στις μεταξύ τους σχέσεις την καταστατική αυτή αρχή, η θεωρία απαντάει ότι η Σύντ.2παρ.1 τριτενεργεί. «Τέτοια δικαιώματα ... έχουν από τη φύση τους τριτενέργεια.»¹² Το δικαίωμα, λοιπόν, της προστασίας της ανθρώπινης αξίας εφαρμόζεται όχι μόνο στις σχέσεις κράτους-πολιτών αλλά και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Η διάταξη επίσης τριτενεργεί γιατί «η υποχρέωση προστασίας την οποία... θεσπίζει η διάταξη... απευθύνεται όχι μόνο στον κοινό νομοθέτη... αλλά και στη διοίκηση και στα δικαστήρια, ακόμα και στις περιπτώσεις που η προσβολή θα προερχόταν από ιδιωτικά κέντρα εξουσίας.»¹³ Στη νομολογία άλλες φορές έγινε άμεση εφαρμογή της διάταξης με αποδοχή συνεπώς

13ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ/ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ/ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗ, Το Σύνταγμα

12ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, οπ.π.

της τριτενέργειας της και άλλες φορές επικαλέστηκαν κι

άλλες συνταγματικές διατάξεις. Μ' αυτό έγινε φανερό ότι η Σύντ.2 παρ.1 έχει συμπληρωματική λειτουργία και εφαρμόζεται σε περίπτωση κενού. Τέλος, σε ορισμένες αποφάσεις, έγινε επίκληση και διατάξεως αστικού δικαίου «Οι συνταγματικές διατάξεις δεν χρησιμοποιήθηκαν απλώς και μόνο για την ερμηνεία διατάξεων του Αστικού Κώδικα, αλλά το δικαστήριο υπογραμμίζει την 'εσωτερική λογική και νομική ενότητα' των συνταγματικών αυτών διατάξεων με τις διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου.»¹⁴

14. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, οπ.π.

ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 1

ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι η αρχή της ισότητας δέσμευε μόνο την εκτελεστική και τη δικαστική εξουσία. Για τη νομοθετική εξουσία ήταν απλά μία κατευθυντήρια αρχή κι όχι δεσμευτικός κανόνας. Ήδη όμως πριν από την ισχύ του Συντάγματος του 1952, με τη νομολογία του Άρειου Πάγου και του Συμβουλίου της

Επικρατείας η θεωρία αυτή ατόνισε. Πλέον, γίνεται δεκτό ότι ο νομοθέτης οφείλει να ρυθμίζει όμοιες περιπτώσεις με τον ίδιο τρόπο. Διαφορετικά οι διατάξεις είναι ανεπιφύλακτα αντισυνταγματικές. Το Σύντ.4 παρ.1 «Κατοχυρώνει όχι μόνο την ισότητα των Ελλήνων απέναντι στο νόμο, αλλά και την απέναντί τους ισότητα του νόμου.»¹⁵ Δηλαδή δεσμεύονται όλα τα όργανα της Πολιτείας. Ωστόσο, υπάρχουν αντιρρήσεις ως προς τη δέσμευση και των ιδιωτών στις μεταξύ τους σχέσεις. Η νομολογία προτάσσει μία αρνητική θέση στο θέμα της τριτενέργειας της αρχής της ισότητας. Τα δικαστήρια προκειμένου να πετύχουν ίση μεταχείριση, εφαρμόζουν τη διάταξη του άρθρου 288 Αστικού Κώδικα χωρίς να αναφέρονται στην Σύντ.4. Από το γράμμα άλλωστε της διάταξης δεν μπορεί να συναχθεί παρά μόνο ότι απευθύνεται στην κρατική εξουσία. Άλλωστε, υποστηρίζεται από ένα κομμάτι της θεωρίας ότι η τριτενέργεια της Σύντ.4 θα εγκυμονούσε κινδύνους για την ιδιωτική ελευθερία και την ελευθερία των συμβάσεων. Η κατοχύρωση του δικαίου της ισότητας από το Σύνταγμα ούτε προβλέπει ούτε αποκλείει σαφώς

15.ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ οπ.π.

την τριτενέργεια. Παρ' όλα αυτά, ειδικά σε μία δημοκρατική κοινωνία μπορεί το 14 Συντ. να εφαρμοστεί απευθείας στις σχέσεις των ιδιωτών. «Η εφαρμογή του αμυντικού περιεχομένου της αρχής της ισότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις δεν θίγει καθόλου την ελευθερία των συμβάσεων. Οι λύσεις στις οποίες οδηγεί η εφαρμογή της είναι οι ίδιες λύσεις, στις οποίες θα κατέληγε η ορθή εφαρμογή των γενικών ρητρών, όπως των χρηστών ηθών.»¹⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Γερμανία, στο Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης, υφίσταται αποδοχή της τριτενέργειας της αρχής της ισότητας μέσω της διάταξης 3παρ.3 'Κανένας δεν επιτρέπεται να έχει μειονεκτική ή προνομιακή μεταχείριση λόγω του φύλου του, της καταγωγής του, της φυλής του, της γλώσσας του, της πατρίδας του και της προέλευσής του, της πίστης του, των θρησκευτικών ή πολιτικών του πεποιθήσεων.'

16.ΔΗΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ,Συνταγματικά δικαιώματα ειδικό μέρος

ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 2

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Από τις διατάξεις του άρθρου 4 Συντ. ζήτημα τριτενέργειας θα μπορούσε να προκύψει εκτός απ' την 1παρ. και για τη 2παρ.. Η αρχή της ισότητας των φύλων εφαρμόζεται και στις ιδιωτικές σχέσεις αναμφίβολα. Σ' αυτό συνηγορεί και η διατύπωση των διατάξεων «Ενώ η παρ. 1 μιλάει για ισότητα ενώπιον του νόμου, η παρ. 2 αναφέρεται σε ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων γενικά, χωρίς δηλαδή να περιάγει την ισότητα αυτή 'ενώπιον του νόμου'.»¹⁸ Άλλωστε, θεωρώ ότι και το άρθρο 116 παρ. 2 «Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών» ορίζει εκτός από το αμυντικό και το προστατευτικό περιεχόμενο του δικαιώματος.

18.ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ,οπ.π.

ΑΡΘΡΟ 12 ΠΑΡ.1, ΠΑΡ.5

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ

Στο άρθρο 12 συμπεριλαμβάνονται διατάξεις που αφορούν την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και του συνεταιρισμού. Ζήτημα τριτενέργειας μπορεί να προκύψει για τις παρ. 1 και 5. Το δικαίωμα αρχικά της σύστασης των συνδικαλιστικών οργανώσεων μπορεί να βασιστεί απευθείας στη συνταγματική αυτή διάταξη εφόσον το συνδικαλιστικό δικαίωμα θεωρείται ιδιαίτερη εκδήλωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Για το δικαίωμα του συνδικαλίζεσθαι η προστασία απέναντι στην ιδιωτική εξουσία προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη κι επομένως η αποδοχή της τριτενέργειας είναι αυτονόητη. Ισχύει επίσης και κατά το μέτρο που η συνδικαλιστική ελευθερία αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό δικαίωμα. «Χρειάζεται ενιαία προστασία από κάθε εξουσία που τείνει να την αλλοτριώσει, είτε η εξουσία αυτή είναι κρατική είτε ιδιωτική. Με άλλα λόγια δεν πρόκειται για παρεπόμενη ενέργεια του διασφαλιζόμενου δικαιώματος αλλά για το ίδιο το περιεχόμενο του δικαιώματος, που μόνο με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνει αποτελεσματικά την ανθρώπινη προσωπικότητα.»¹⁹ Είναι φανερό,

19.ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ,Εργατικό δίκαιο Συλλογικές, εργασιακές σχέσεις

λοιπόν, ότι ο τομέας του Εργατικού Δικαίου είναι ο πλέον κατάλληλος για τη μελέτη της εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις. «Η ιεραρχική αντιπαράταξη εργοδότη και εργαζομένου, κεφαλαίου και εργασίας, οδηγούν με μεγαλύτερη ευκολία, παρά στους υπόλοιπους κλάδους του δικαίου, στη διαπίστωση της διάστασης πραγματικής και νομικής ελευθερίας.»²⁰ Η ανάπτυξη άλλωστε συνέβαλε ώστε το άτομο να υπαχθεί σε εξάρτηση από ομάδες, ενώσεις και μεγάλες επιχειρήσεις. «Ούτω το άτομον χρήζει προστασίας έναντι όλων τούτων των ‘ανωνύμων δυνάμεων’, αίτινες απειλούν να το εξαφανίσουν ως ον και αξίαν. Εις τούτο ακριβώς τείνει και η επηυξημένη ισχύς των θεμελιωδών δικαιωμάτων, χαρακτηριζόμενη ως ‘απόλυτος ενέργεια’.»²¹ Οι διατάξεις αυτές που τριτενεργούν αποτελούν πηγή του Εργατικού Δικαίου. Οξεία αντιπαράθεση έχει δημιουργηθεί με το ζήτημα αν προστατεύει συνταγματικά η αρνητική συνδικαλιστική ελευθερία. Η κρατούσα άποψη δέχεται ότι στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, ρήτρες που επιβάλλουν την άσκηση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων είναι άκυρες. Πάντως

20. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, οπ.π.

ανεξάρτητα απ' αυτή τη θεωρητική διαμάχη, οι ιδιώτες σε σχέση με τους άλλους ιδιώτες δεν επικαλούνται στην πράξη ως μέσο άμυνας τη συνταγματική εγγύηση του Συντ. 12 αλλά ειδικά τους νόμους κοινού δικαίου που ρυθμίζουν το θέμα. Αποδοχή άμεσης τριτενέργειας στις περιπτώσεις ίδρυσης σωματείου που έχει τον ίδιο σκοπό με προϋπάρχον σωματείο. Τα μέλη του νέου σωματείου μπορούν να αμυνθούν επικαλούμενα την αρχή της πολλαπλότητας θεμελιωμένη όχι σε κάποιο νομοθετικό έρεισμα αλλά στην ίδια τη συνταγματική διάταξη (12 Σ) με περιορισμούς τα 281Α.Κ. και 25 Συντ. Σχετικά με την αποδοχή της απευθείας επίκλησης του άρθρου 12 παρ. 5 στις διαπροσωπικές σχέσεις ισχύουν αναλογικά ότι και για την παρ.1. Το άρθρο 12 παρ. 5 προστατεύει ένα κοινωνικό δικαίωμα. Επομένως «Δεν γεννάται αγωγή αξίωση των συνεταιρισμών κατά του Κράτους. Η ενεργοποίηση της διάταξης αυτής -όπως άλλωστε συμβαίνει κατά κανόνα και με τα άλλα κοινωνικά δικαιώματα- εξαρτάται από τον κοινό νομοθέτη.»²²

Κάποιοι θεωρητικοί ισχυρίζονται ότι γεννώνται αγωγίμες

αξιώσεις και από κοινωνικά θεμελιώδη δικαιώματα προκειμένου το κράτος να μεριμνά για την ανάπτυξή τους. Υποστηρίζεται έτσι ότι και το άρθρο 12 παρ.5 ως κοινωνικό δικαίωμα ‘τριτενεργεί’, στρέφεται κατά παντός -κρατική ή ιδιωτική εξουσία- που θίγει την ανάπτυξη των γεωργικών και αστικών συνεταιρισμών.

ΑΡΘΡΟ 21

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Το θέμα της ‘τριτενέργειας’ του άρθρου 21Σ μόνο θεωρητική σημασία μπορεί να’ χει αφού δεν μπορούν να υποχρεωθούν οι ιδιώτες να συμπεριφέρονται με πνεύμα οικογενειάρχη λόγω της ιδιωτικής αυτονομίας. Επιπλέον, πρακτική χρησιμότητα δεν μπορεί να’ χει αφού ο κοινός νομοθέτης προσαρμόζει το δίκαιο ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες της εποχής. Έτσι, δε θα ήταν αντισυνταγματική, για παράδειγμα, μια διάταξη κοινού δικαίου που θα εξίσωνε τέκνα γεννημένα σε γάμο και τέκνα γεννημένα χωρίς γάμο.

Το συνδικαλιστικό δικαίωμα, ιδιαίτερη εκδήλωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, συνδέεται άμεσα με τη

δραστηριότητα των ατόμων στον εργασιακό χώρο. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η δικαιοσύνη στον κοινωνικό αλλά και οικονομικό τομέα κατοχυρώθηκε, λοιπόν, η συνδικαλιστική ελευθερία στο 23Σ. Ως ατομικό δικαίωμα δημιουργεί την αξίωση παράλειψης προσβολής του προς πάσα κατεύθυνση: είτε ο προσβολέας είναι το κράτος, εργοδότες, εργοδοτικές οργανώσεις ακόμα και οι ίδιες οι συνδικαλιστικές οργανώσεις. Θα ήταν χωρίς νόημα η θέσπιση της 23Σ αν δεν ‘τριτενεργούσε’ και δε δέσμευε και τους ιδιώτες. Αλλά και ως κοινωνικό δικαίωμα δεσμεύει τόσο τη δημόσια όσο και την ιδιωτική εξουσία. Η απεργία επίσης που αποτελεί έναν εργατικό αγώνα κατοχυρωμένο στο Σύνταγμα, δε νοείται χωρίς τριτενέργεια.

ΑΡΘΡΟ 24

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Η διάταξη του άρθρου 24Σ, που για πρώτη φορά κατοχυρώνει την προστασία φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή της ‘τριτενέργειας’. Η προστασία του περιβάλλοντος ως ατομικό δικαίωμα αναμφίβολα δεσμεύει και τους ιδιώτες. Τα άτομα αξιώνουν παράλειψη προσβολής του δικαιώματος τόσο από τους φορείς της κρατικής όσο και της ιδιωτικής εξουσίας. Στη θεωρία επικρατεί μία διχογνωμία αν η ‘τριτενέργεια’ είναι άμεση ή έμμεση. Πάντως η χρήση του 24Σ δε συνεπάγεται τον παραγκωνισμό των διατάξεων του Α.Κ. Αλλά με τη συνταγματική αυτή διάταξη είναι δυνατή η δέσμευση όχι μόνο του κράτους αλλά και των ιδιωτών αφού οι συνταγματικοί κανόνες ως νομικά ανώτεροι δεσμεύουν τους πάντες. Το δικαίωμα περί το περιβάλλον ως προς το κοινωνικό του περιεχόμενο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι τριτενεργεί κατά την κρατούσα άποψη. Δεν μπορούν ιδιώτες να θεμελιώνουν αγωγήμη αξίωση κατά άλλων ιδιωτών.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1.Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών 6000)77

Πρόεδρος: Γ. Ρήγος, πρωτοδίκης.

Είναι αντίθετος προς το καθιερούν την ισότητα μεταξύ Ελλήνων και Ελληνίδων άρθρ.4 §2 Σ)τος 1975 και προς την υπ' αρ.100 Διεθνή Σύμβαση Εργασίας ο Κανονισμός Προσωπικού της Τραπέζης Ελλάδος, καθιερών διαφόρους προϋποθέσεις μεταξύ ανδρών γυναικών διά την χορήγησιν επιδόματος γάμου.

Η ενάγουσα ισχυρίζεται ότι η εναγόμενη Α.Ε. (Τράπεζα της Ελλάδος) την προσέλαβε ως δακτυλογράφο, το 1952, και σήμερα έχει βαθμό γραμματέα-προϊσταμένης στον κλάδο των δακτυλογράφων, ο οποίος είναι αντίστοιχος προς τον βαθμό του τμηματάρχη. Ότι αν και είναι έγγαμος, η εναγόμενη, σύμφωνα με διάταξη του οργανισμού της, επειδή ο σύζυγος της υπάλληλος της Α.Ε..., έχει αποδοχές 33.000δραχ. τον μήνα, και η ίδια έχει βαθμό, που αντιστοιχεί στον βαθμό του τμηματάρχη, δεν της χορηγεί επίδομα γάμου, 10%του βασικού μισθού και των προσαυξήσεων ευδόκιμης υπηρεσίας του βαθμού της, ενώ χορηγεί το επίδομα αυτό στους έγγαμους άνδρες υπαλλήλους της, ανεξάρτητα από τα οποιαδήποτε εισοδήματα των συζύγων και τον βαθμόν τους. Ότι, για όσους λόγους αναφέρει στην αγωγή, η διάκριση αυτή είναι παράνομη και επομένως άκυρη.

Η εναγόμενη προβάλλει το άρθρ.18 του οργανισμού της, ο οποίος δεν έχει ισχύ νόμου (Α.Π. 887/1973, Νο Β22, 863), αλλά συμβατικά διέπει τις σχέσεις των διαδίκων, αφού η ενάγουσα τον έχει αποδεχθεί με την αποδοχήν του διορισμού της, ...

Το δικαστήριο λαμβάνει υπ'οψη του ότι

Από το άρθρ. 4 παρ. 2 του Συντάγματος που ορίζει ότι «Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις», αλλά και από τους

όρους της 100/1951 Διεθνούς Συμβάσεως της Γενεύης «περί ισότητας της αμοιβής μεταξύ αρρένων και θηλέων εργαζομένων, δι' εργασίαν ίσης αξίας», η οποία, αφού έχει κυρωθεί με τον ν. 46/1975 αποτελεί εσωτερικό δίκαιο, αβίαστα προκύπτει ότι η διάκριση που θεσπίζεται από τις παραπάνω διατάξεις του Οργανισμού της εναγομένης σε βάρος των εγγάμων γυναικών υπαλλήλων της, είναι παράνομη, αντίθετη τόσο προς την συνταγματική διάταξη, όσο και τη διεθνή σύμβαση-νόμο 46/1975 και **αποφασίζει ότι** επομένως άκυρη, δηλαδή νομικά ανύπαρκτη (Α.Κ. 174, 180),

Θα πρέπει να σημειωθεί ακόμη, ότι κατά τις γενικές διατάξεις των άρθρ. 648 και 653 Α.Κ., μισθός θεωρείται και κάθε παροχή του εργοδότη προς τον εργαζόμενο, ακόμη και αν προέρχεται από δική του αποκλειστικά θέληση και πρωτοβουλία,

ο **ισχυρισμός της εναγομένης** ότι το επίδομα αυτό δεν αποτελεί μισθό-αμοιβή εργασίας, ώστε να υπαχθεί στις διατάξεις της 100/1951 συμβάσεως, δεν είναι βάσιμος. Επίσης ο ισχυρισμός της ότι η άσκηση του δικαιώματος της ενάγουσας, να ζητήσει και αυτή την πληρωμή του επιδόματος γάμου, είναι καταχρηστική, αντίθετη φανερά προς τα όρια-φραγμούς που θεσπίζει το άρθρ.281 Α.Κ. ...αλλά και επειδή ασκεί το δικαίωμά της, πολλά χρόνια μετά τον γάμο της, που, όπως ομολογείται, έγινε το 1959, δεν είναι βάσιμος, εφόσον οι νομικές προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματός της δημιουργήθηκαν μετά την ψήφιση του Συντάγματος 1975 (βλ. και το άρθρ. 116 παρ.1-2 του ιδίου Συντάγματος) και την κύρωση της 100/1951 διεθνούς συμβάσεως. **Η αγωγή επομένως πρέπει να γίνει στο σύνολό της δεκτή.**

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η νομολογία έλεγξε το κύρος της συμβατικής ρύθμισης μόνο με το άρθ.4παρ.2. Έγινε δηλαδή επίκληση απευθείας της συνταγματικής αρχής της ισότητας των φύλων. Η τελευταία θεωρήθηκε απαγορευτική διάταξη του νόμου σύμφωνα με 174 Α.Κ. και επομένως η σύμβαση κρίθηκε άκυρη. Στην υπόθεση αυτή το δικαστήριο δέχτηκε την άμεση ‘τριτενέργεια’, την απευθείας δηλαδή εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις. Το ότι ο Κανονισμός Προσωπικού της Τράπεζας δεν έχει ισχύ νόμου δε μειώνει τη σημασία της ‘τριτενέργειας’.

Δ. ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ

Σύσταση σωματείων με τον ίδιο σκοπό. Απαγόρευση δικαστικού ελέγχου σκοπιμότητας, Εφ. Πειρ. 488/85(άρθρ.12 και 25§§ 1-3).

Εφ. Πειρ. 488/85

Πρόεδρος: Σ. Χατζηδάκης

Εισηγητής: Γ. Βελλής, εφέτης

Το Σύνταγμα αφενός επιτρέπει την ίδρυση και λειτουργία απεριόριστου αριθμού σωματειακών οργανώσεων με τους ίδιους σκοπούς, αφετέρου την υποβάλλει σε έλεγχο μόνο νομιμότητας. Δεν θεωρείται καταχρηστική η άσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, όταν νεώτερο σωματείο θίγει συμφέροντα ή αντιποιείται δραστηριότητες προϋπάρχοντος ομοειδούς.

Το δικαστήριο έλαβε υπ'όψη του ότι

από τις διατάξεις των άρθρων 5§1, 12§1 και 25§§1-3 του Συντάγματος και 78επ. του Α.Κ., με τις οποίες κατοχυρώνεται η συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή της χώρας μέσω της σωματειακής οργανώσεως, συνάγεται ότι οι έλληνες πολίτες έχουν δικαίωμα να ιδρύουν μη κερδοσκοπικά σωματεία και να μετέχουν σ' αυτά χωρίς περιορισμό ως προς τον αριθμό τους (θετική συνδικαλιστική ελευθερία), αρκεί μόνο να τηρούν τους όρους του νόμου και η άσκηση του δικαιώματός τους αυτού να μη είναι καταχρηστική. Απόρροια της ελευθερίας αυτής είναι αφενός η λεγόμενη αρχή της πολλαπλότητας των σωματείων (ή ενώσεων), που σημαίνει ότι μπορούν ανεμπόδιστα να συσταθούν και να λειτουργούν στον ίδιο τόπο περισσότερα σωματεία που επιδιώκουν τον ίδιο σκοπό, και αφετέρου ότι η ίδρυση και η λειτουργία του σωματείου υπόκειται μόνο σε δικαστικό έλεγχο νομιμότητας και όχι σε οποιοδήποτε έλεγχο σκοπιμότητας.....μπορεί να ελεγχθεί από το δικαστήριο, ενόψει των άρθρων 25 §§1-3 του Συντάγματος και 57, 58, 80 αριθ. 1 και 281 του Α.Κ., μόνον όταν η λειτουργία του δεύτερου σωματείου (ή και αντίστροφα) παρεμποδίζει ή περιορίζει την άσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι από τα μέλη του άλλου σωματείου,....

Το σωματείο με την επωνυμία «Σύλλογος γονέων και κηδεμόνων Γυμνασίου-Λυκείου Αιγίνης» υποστηρίζει ότι η σύσταση του σωματείου των εφεσίβλητων «Σύλλογος γονέων και κηδεμόνων Λυκείου Αίγινας» εσφαλμένα κρίθηκε νόμιμη γιατί ανταγωνίζεται τα συμφέροντα του και προκαλεί σύγχυση έχοντας τους ίδιους σκοπούς με αυτό.

Το δικαστήριο αποφάσισε ότι

Οι λόγοι εφέσεως είναι απορριπτέοι γιατί περιέχουν αιτιάσεις που αναφέρονται στη σκοπιμότητα της ιδρύσεως και αιτιάσεις που

παραβλέπουν τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της πολλαπλότητας των σωματειακών οργανώσεων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το δικαστήριο κάνει δεκτή την άμεση ‘τριτενέργεια’. Τα σωματεία που έχουν τον ίδιο σκοπό με τα προϋπάρχοντα επικαλούνται απευθείας το άρθρο 12Σ στο οποίο στηρίζεται η αρχή της πολλαπλότητας για να αμυνθούν απέναντι σ’ αυτά.

ΣτΕ 3682/86 (Τμ. Δ’)

Πρόεδρος : Α. Τσούτσος, αντιπρόεδρος

Εισηγητής: Π. Παραράς, σύμβουλος

Η υποχρέωση κατεδαφίσεως τμήματος περιφράξεως για την πρόσβαση στη θάλασσα αποτελεί θεμιτό περιορισμό της ιδιοκτησίας. Το δικαίωμα για όλους να έχουν πρόσβαση στις ακτές απορρέει και από το άρθρο 24 του Συντ.(κοινωνικό δικαίωμα χρήσεως του φυσικού περιβάλλοντος). Νομιμοποιούνται σε άσκηση αιτήσεως ακυρώσεως και οι τηρήσαντες την προηγούμενη διαδικασία ασκήσεως της ενδικοφανούς προσφυγής ουσίας.

Ζητήθηκε να ακυρωθεί απόφαση υπαλλήλου της Διευθύνσεως Πολεοδομίας της Νομαρχίας Ευβοίας, που έκρινε ότι η περίφραξη της κοινής ιδιοκτησίας των αιτούντων, πρέπει να μετατοπισθεί κατά 1,5 μ.

πιο μέσα αυτής ώστε να δημιουργηθεί πρόσβαση από το δρόμο προς τη θάλασσα από την ιδιοκτησία Σ.Β.

Το δικαστήριο σκέφτηκε ότι

Ο ν.1337/83, «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις» δεν παραβιάζει το άρθρο 17 του Συντάγματος που απαγορεύει τη στέρηση της ιδιοκτησίας αφού η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία, όταν εξουσιοδοτείται, μπορούν να θεσπίζουν περιορισμούς προς όφελος του γενικού συμφέροντος. Την εξυπηρέτηση του τελευταίου προβλέπει, η ειδικότερη του 17Σ, διάταξη του άρθρου 24§1Σ εφόσον η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος δεν αποτελεί μόνο αυτοσκοπό, αλλά αποβλέπει συγχρόνως και στη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων, ώστε να είναι δυνατή η σύμφωνα με τον προορισμό του, απόλαυση του περιβάλλοντος από όλους αδιακρίτως(κοινωνικό δικαίωμα)

Και επομένως αποφάσισε ότι

Ο πρώτος λόγος ακυρώσεως της αίτησης[που περιέχει ως αιτιάσεις την προσβολή της ιδιοκτησίας και την έλλειψη δημοσίου συμφέροντος] είναι απορριπτέος ως αβάσιμος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το δικαστήριο δέχτηκε ότι το 24Σ δεν απλά μια κατευθυντήρια διάταξη αλλά μια θεσμική εγγύηση. Γι' αυτό θεωρήθηκε υποχρέωση η κατεδάφιση της περίφραξης προκειμένου να απολαμβάνουν όλοι το δικαίωμα περί το περιβάλλον, ιδιαίτερη έκφραση του οποίου αποτελεί η δυνατότητα πρόσβασης προς τη θάλασσα.

Εφετείου Αθηνών 8092/1983

Πρόεδρος ο κ. Χρ. Κόλλιας

Εισηγητής ο Εφέτης κ. Σπυρ. Γκιάφης

Δικηγόροι οι κ.κ. Α. Σέμπος, Δημ. Παπασταύρου

Η ενάγουσα διατηρεί εργοστάσιο κατασκευής μεταλλικών επίπλων είχε προτείνει στους εργαζομένους της, [που έχουν συστήσει πρωτοβάθμιο συνδικαλιστικό σωματείο] αν θέλουν και για όσο χρόνο επιθυμούν, να εργάζονται εντατικότερα με αντάλλαγμα ειδικό επίδομα και οι εργαζόμενοι αποδέχθηκαν αυτήν την πρόταση. 19-1-1983 στη Γενική Συνέλευση ειπώθηκε ότι «οι συνθήκες εργασίας τόσα χρόνια ήταν απάνθρωπες με αποτέλεσμα τα εργατικά ατυχήματα και οι αρρώστιες των εργαζομένων να είναι πολύ συχνά (καρδιοπάθειες κ.λ.π.) », και υποβλήθηκαν κάποια αιτήματα προς την ενάγουσα, τα οποία όμως η τελευταία τα απέρριψε. Στις 1.2.1983 το Διοικητικό Συμβούλιο τοιχοκόλλησε ανακοίνωση με την οποία καλούνταν οι εργαζόμενοι να μην εργάζονται εντατικά έναντι του «πριμ της εργασίας». Η πτώση όμως της παραγωγής έφθασε το 80% κατά μέσο όρο.

απόφαση

Η αγωγή είναι κατ' ουσίαν αβάσιμη και πρέπει να απορριφθεί., στην απόρριψη της αγωγής κατέληξαν και το πρωτοβάθμιο δικαστήριο και το δευτεροβάθμιο.

Το δικαστήριο έλαβε υπ' όψη του:

Από το συνδυασμό των άρθρων 23§2, [σύμφωνα με το οποίο η απεργία αποτελεί δικαίωμα, ασκείται από τις νόμιμες συνδικαλιστικές

οργανώσεις] και 25§3 [που απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος] συνάγεται ότι η απεργία, , εφ' όσον είναι αφ' ενός μεν νόμιμη αφ' ετέρου δε μη καταχρηστική, συνιστά δικαίωμα για τους εργαζομένους. Από το δικαίωμα αυτό πηγάζει η υποχρέωση ανοχής της απεργίας και η αναστολή εκτέλεσης των ατομικών συμβάσεων εργασίας μεταξύ του εργοδότη και των απεργούντων εργαζομένων. τα κριτήρια για τον χαρακτηρισμό μιας απεργίας ως καταχρηστικής παρέχονται από το άρθρο 281 Α.Κ., κατά το οποίο η άσκηση του δικαιώματος απαγορεύεται εάν παραβιάζει την καλή πίστη ή τα χρηστά ήθη ή τον κοινωνικό ή οικονομικό σκοπό του δικαιώματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το εφετείο δέχεται την άμεση 'τριτενέργεια' δηλαδή την απευθείας δέσμευση των ιδιωτών από τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη ελευθερία για απεργία. Η αποδοχή της 'τριτενέργειας' δεν αποκλείει την εφαρμογή του 281 Α.Κ. όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Δεν έχουμε στην περίπτωση αυτή ανάλογη αλλά ευθεία εφαρμογή της διάταξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ατομικά δικαιώματα Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ εκδόσεις Σάκκουλα 2005
Η Συνταγματική προστασία του ανθρώπου από την ιδιωτική εξουσία (Συμβολή στο πρόβλημα της 'τριτενέργειας') ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σάκκουλα 1981
Συνταγματικά δικαιώματα γενικό μέρος σύστημα συνταγματικού δικαίου ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, τόμος Γ Ημίτομος I, Σάκκουλα 2005
Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξεως ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σάκκουλα 1981
Συνταγματικά δικαιώματα, ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, τόμος ΙΙΙ, ημ. Β, ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η ‘Τριτενέργεια των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του συντάγματος 1975, ΤΖΟΥΛΙΑΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑΣ,Σάκκουλα1990

Μελέτες III θεμελιώδη δικαιώματα και κοινωνικό κράτος 1974-1999, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ,Σάκκουλα 2000

Εργατικό δίκαιο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΟΜΟΙΡΗΣ,Σάκκουλα 2000

Εργατικό δίκαιο Συλλογικές, εργασιακές σχέσεις,Ι.Δ.ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ,Παρατηρητής 1981